

Ο ΠΙΝΔΑΡΟΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΑ ΖΩΗ: ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΟΛΥΜΠΙΟΝΙΚΟ

Στη μνήμη του Τάσου Χριστίδη

Ίσως καμιά άλλη ωδή του Πινδάρου δεν υπογραμμίζει με τόσο μεγάλη έμφαση το ευμετάβολο της ανθρωπίνης τύχης όσο ο δεύτερος Ολυμπιονίκος,¹ που συντέθηκε το 476 π.Χ. προς τιμήν του τυράννου του Ακράγαντα Θήρωνα, νικητή σε αρματοδρομία. Από την άποψη αυτή ο μεγάλος Θηβαίος λυρικός ευθυγραμμίζεται πλήρως με την ιδεολογία του Ηροδότου και της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας,² αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας την καίρια επισήμανση της Ποιητικής του Αριστοτέλη ότι η τραγωδία παριστάνει τη μεταβολή από την ευτυχία στη δυστυχία ή το αντίστροφο (1451a 10-5). Συγκεκριμένα, ο θάνατος του Κλέοβη και του Βίτωνα πάνω στο απόγειο της ευτυχίας τους, τον οποίο ο Σόλων προσάγει ως παράδειγμα καλού τέλους στον Κροίσο (Ηρόδοτος 1.30.2 κ.ε.),³ ανακαλεί στη μνήμη μας τα πρώτα λόγια της Δηϊάνειρας από τον πρόλογο των *Τραχινίων*, ότι κανείς δεν δικαιούται να χαρακτηριστεί ευτυχισμένος, αν δεν ολοκληρώσει τον βιολογικό του κύκλο. Στο σημείο αυτό, εκτός από την κοινή ιδεολογία ανάμεσα στο τραγικό και το ιστοριογραφικό έργο, αξίζει να υπενθυμίσουμε τη στενή φιλία που συνέδεε τον Σοφοκλή με τον πατέρα της ιστορίας.⁴ Ο Πίνδαρος, που μας ενδιαφέρει

Το παρόν κείμενο ανακοινώθηκε σε ημερίδα για τον Πίνδαρο που οργάνωσε η Ελληνική Γλωσσική Κληρονομιά στην Αθήνα την 21.6.2004. Προηγουμένως διαβάστηκε στις 14.5.2004 στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Εδώ δημοσιεύεται με ελάχιστες αλλαγές και συμπληρώσεις.

1. Πρβ. ιδιαίτερα τους στίχους 32-3: οὐδ' ἠσυχίμων ἀμέραν ὅποτε παῖδ' ἀέλιου / ἀτειρεῖ σὺν ἀγαθῷ τελευτάσομεν.

2. Για τη σχέση Ηροδότου και τραγωδίας βλ. S. Said, «Herodotus and Tragedy», στους E. J. Bakker - I. J. F. de Jong - H. van Wees (επιμ.), *Brill's Companion to Herodotus*, Leiden - Βοστώνη - Κολονία 2002, σσ. 117-147, καθώς και Ch. C. Chiasson, «Herodotus' Use of Attic Tragedy in the Lydian Logos», *CLA* 22 (2003) 5-35.

3. Βλ. σχετικά E. Fraenkel, *Aeschylus*, Agamemnon, Οξφόρδη 1950, σχόλιο στους στ. 928-9, P. T. Stevens, *Euripides*, Andromache, Οξφόρδη 1971, σχόλιο στους στ. 101 κ.ε., και M. Davies, *Sophocles*, Trachiniae, Οξφόρδη 1991, σχόλιο στους στ. 2-3.

4. Βλ. C. Catenacci, «Edipo in Sofocle e le Storie di Erodoto», στην P. Angeli Bernardini (επιμ.), *Presenza e funzione della città di Tebe nella cultura greca*, Atti del Convegno Internazionale (Urbino 7-9 luglio 1997), Πίζα - Ρώμη 2000, σσ. 195-202.

ειδικότερα εδώ, έχει υπογραμμίσει επανειλημμένα στο λυρικό του έργο την αστάθεια της ανθρώπινης ζωής και έχει κωδικοποιήσει την πεποίθησή του αυτή με τη συνθηματική διατύπωση ότι το πέρασμα του χρόνου φέρνει στον θνητό τὰ και τὰ. Μόνιμη ευτυχία δεν μπορεί να εξασφαλισθεί παρά μόνο στην άλλη ζωή, και για τον λόγο αυτόν δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η προκειμένη ωδή έχει εσχολογικό χαρακτήρα.

Ένα δεύτερο γνώρισμα αυτού του επινίκου έγκειται στην πληθώρα των παραδειγμάτων, που τεκμηριώνουν την άποψη για την αστάθεια της ανθρώπινης τύχης και προέρχονται όλα, χωρίς καμιά εξαίρεση, από το ίδιο γένος: η θυγατέρα του Κάδμου Σεμέλη κατακεραυνώθηκε από τον Δία, αλλά το παιδί της, ο Διόνυσος, σώθηκε, και η ίδια αξιώθηκε την ανάληψή της στον Όλυμπο, κάτι που βρίσκει το παράλληλό του στη μοίρα του Ηρακλή, που, μετά τους βασανιστικούς του άθλους πάνω στη γη, έγινε και αυτός αθάνατος και νυμφεύθηκε στον Όλυμπο την Ήβη (πρώτος Νεμεόνικος). Και η άλλη κόρη του Κάδμου και δεύτερη σύζυγος του Αθάμαντα, η Ινώ, παρεφρόνησε και έπεσε στη θάλασσα μαζί με τον γιο της Μελικέρτη. Τελικά όμως αποθεώθηκε και συγκατοικεί με τις Νηρείδες, έχοντας το όνομα Λευκοθέα, ενώ ο γιος της και αυτός αποθεωμένος ονομάστηκε Παλαίμων. Από τα προηγούμενα προκύπτει αβίαστα η εξής παρατήρηση: και οι δύο γυναίκες είναι κόρες του ιδρυτή της Θήβας, του Κάδμου, και θύματα της ζηλότυπης Ήρας, που δεν μπορούσε να ανεχθεί τα παρασυζυγικά κατώματα του Δία. Θυμίζω ότι και οι δύο σχετίζονται με τον Διόνυσο: η πρώτη τον γέννησε, και η δεύτερη τον ανέθρεψε μετά τον βίαιο θάνατο της αδερφής της.⁵ Ο Κάδμος, εξάλλου, θα μνημονευθεί παρακάτω, μαζί με τον Πηλέα, ως προνομιούχος κάτοικος των νησιών των μακάρων.

Τα παραδείγματα από τη Θήβα συνεχίζονται με τον Οιδίποδα – και αυτός ανήκει στο γένος του Κάδμου –, ο οποίος, πραγματοποιώντας έναν χρησμό, σκότωσε από άγνοια τον πατέρα του. Ο ίδιος καταράστηκε τα παιδιά του, και η Ερινύς ανέλαβε την εκτέλεση της κατάρας του προκαλώντας τον αδελφοκτόνο εμφύλιο πόλεμο.⁶ Εδώ ο ποιητής αποσιωπά τον αφηρωισμό του πολύπαθου βασιλιά της Θήβας, όπως τον γνωρίζουμε από τον *Οιδίποδα επί Κολωνών* του Σοφοκλή. Η συγκλονιστική τύχη του Οιδίποδα είναι απαραίτητο να παρατεθεί εδώ, γιατί ο γιος του Πολυνείκης απέκτησε από την Αργεία, την κόρη του Αδράστου, τον Θέρσανδρο, τον μοναδικό επιζήσαντα απόγονο του γένους των Αδραστιδών και πρόγονο του Θήρωνα, κάτι που δικαιολογεί απολύτως την επιλογή του

5. Βλ. J. Larson, *Greek Heroine Cults*, Wisconsin 1995, σσ. 123-125, ιδ. σημ. 113.

6. Πρβ. Αισχύλου *Έπτα επί Θήβας* 723-6 και 791.

Πινδάρου να επικαλεστεί παραδείγματα για την αστάθεια της ανθρώπινης ζωής από τη Θήβα, που φτάνουν πίσω έως τον ιδρυτή της και αρχηγέτη του γένους στο οποίο ανήκουν όλοι οι προαναφερθέντες. Ο Κάδμος γνώρισε, πράγματι, μεγάλες δυστυχίες, αν στις προηγούμενες συνυπολογίσουμε και την τύχη της Αγαύης και της Αυτονόης, που σκόπιμα τις παραλείπει ο ποιητής, ίσως γιατί αυτές δεν κέρδισαν την ευτυχία στον άλλον κόσμο, όπως οι δύο αδερφές τους. Η μνεία του Πηλέα, εξάλλου, δεν ξενίζει, γιατί και αυτός μοιράστηκε με τον Κάδμο την ίδια δυστυχία, έχασε δηλαδή το παιδί του, τον Αχιλλέα, που θα συναντήσουμε στους επόμενους στίχους, ενώ στον γάμο του με τη Θέτιδα παρευρέθησαν οι ίδιοι οι θεοί, όπως συνέβη και με τον γάμο του Κάδμου και της Αρμονίας. Δεν απαιτείται, συνεπώς, κάποια ειδική αιτιολόγηση για την παρουσία τους στην ωδή.

Για τον Αχιλλέα όμως ίσως χρειάζεται να γίνει ιδιαίτερος λόγος. Σημειώσαμε ήδη ότι ο πατέρας του κέρδισε, μαζί με τον Κάδμο, την αιώνια μακαριότητα. Επιπλέον, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε με βεβαιότητα ότι στην προκείμενη περίπτωση δεν λειτούργησε κάποιος συνειρμικός συσχετισμός: προηγουμένως μνημονεύθηκαν οι Νηρηΐδες, στις οποίες ανήκει και η Θέτις, η μητέρα του Αχιλλέα. Από την άλλη πλευρά, η παρουσία του ήρωα μπορεί κάλλιστα να δικαιολογηθεί, αν αναλογιστούμε ότι είναι ο άριστος Άχαιών στην *Ιλιάδα* και ότι ο Πίνδαρος επιθυμεί να εξισώσει τον Θήρωνα με τον κατεξοχήν ήρωα του τρωικού πολέμου.

Εκείνο, πάντως, που εντυπωσιάζει τον αναγνώστη της ωδής είναι η εξής δομική παρατήρηση: ο ποιητής θέτει με κυκλική σύνθεση, στην αρχή και στο τέλος του επινίκου, το ερώτημα ποιον πρέπει να υμνήσει και έτσι πλαισιώνει τα κάθε άλλο παρά ευχάριστα παραδείγματα θνητών (Σεμέλη, Ινώ, Οιδίπους, Ετεοκλής και Πολυνεΐκης, Κάδμος, Πηλέας) με το σύντομο εγκώμιο του Θήρωνα, γιατί δεν επιθυμεί να προκαλέσει με τον υπερβολικό του έπαινο την αρνητική αντίδραση του κοινού του.⁷ Αυτό το σχετικά περιορισμένο εγκωμιαστικό πλαίσιο αναδεικνύει με αντιστικτικό τρόπο το θέμα της αστάθειας και κυρίως το αναπόφευκτο μερίδιο κάθε ανθρώπου στη δυστυχία και τον πόνο. Μήπως ο τύραννος, που πεθαίνει τέσσερα χρόνια μετά τη σύνθεση του παρόντος *Ολυμπιονίκου*, είχε βιώσει, όπως υποστηρίζουν τα αρχαία Σχόλια, κάποιες δυσάρεστες εμπειρίες; Η άποψη αυτή, που ασπάζεται μέρος της έρευνας,⁸ είναι πολύ πιθανή, και, πάντως, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ο ποιητής, ακό-

7. Βλ. H. Mackie, *Graceful Errors. Pindar and the Performance of Praise*, Ann Arbor 2003, σσ. 9-37.

8. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. G. L. Koniaris, «On Pindar's *Olympian II*: Άχιλλεύς and much more», *Ελληνικά* 39 (1988) 237-69, ειδικότερα σ. 266 σημ. 73.

μη και αν δεν υπαινίσσεται συγκεκριμένα δυσάρεστα βιώματα, προειδοποιεί τον Θήρωνα ότι ενδέχεται αργά ή γρήγορα να τα γνωρίσει, γιατί αυτό ανήκει χωρίς καμία εξαίρεση στη μοίρα όλων των θνητών, ενώ η μόνιμη ευδαιμονία είτε ως ἄδακρυς αἰών στον Ἄδη είτε ως ζωή στα νησιά των μακάρων, μόνο μεταθανάτια μπορεί να αποκτηθεί. Έχουμε, λοιπόν, μια ωδή εν πολλοίς παρεμφερή με τον τρίτο Πυθιονικό για τον Ιέρωνα, όπου, κατά χαρακτηριστικό τρόπο, ο Κάδμος και ο Πηλέας μνημονεύονται πάλι ως παραδείγματα της δυσαναλογίας ανάμεσα στην ευτυχία και τη δυστυχία κατά την επίγεια ζωή (στ. 85 κ.ε.). Εδώ όμως η προοπτική του Θήρωνα είναι άκρως ευοίωνη, αν δεχθούμε ότι μετά θάνατον θα κατοικήσει στα νησιά των μακάρων, και μάλιστα μαζί με τον Κάδμο, τον Πηλέα και τον Αχιλλέα. Αυτή η προοπτική εδράζεται στην πεποίθηση ότι ο τύραννος ευεργέτησε τον Ακράγαντα και τους ξένους, και εν γένει αποδείχθηκε άριστος στο διάστημα των τελευταίων εκατό ετών (στ. 5 κ.ε. και 92 κ.ε.).⁹ Με αυτές τις προϋποθέσεις μπορούμε τώρα να στραφούμε στο τμήμα εκείνο της ωδής που έχει εσχατολογικό περιεχόμενο και προκάλεσε στην έρευνα ατελείυτες συζητήσεις.¹⁰ Εδώ θυμίζω δύο προβλήματα: (1) Ποια είναι η καταγωγή αυτών των εσχατολογικών ιδεών; Είναι ορφικές, πυθαγόρειες, κρητοροδιακές κτλ;¹¹ (2) Η εκτιθέμενη εδώ

9. Ο Koniaris, ό.π., σ. 268, προτείνει την υπόθεση ότι ο Πίνδαρος έχει υπόψη του τον προηγούμενο αφηρωισμό του Γέλωνα το 478 π.Χ. και εισηγείται στους πολίτες του Ακράγαντα τον αφηρωισμό του Θήρωνα, που μαρτυρείται από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη (11.53.2). Κατά τη γνώμη μου, η υπόθεση αυτή παρέλκει, αφού δεν είναι μικρή τιμή και ευκαταφρόνητος έπαινος η επικείμενη συγκατοίκησή του με τον Αχιλλέα στα νησιά των μακάρων.

10. Μια καλή επισκόπηση των διαφορετικών απόψεων προσφέρει το αναλυτικό και εμπεριστατωμένο ερμηνευτικό υπόμνημα του J. van Leeuwen, *Pindarus' tweede Olympische Ode*, t. 1-2, Assen 1964, τ. 1, σσ. 181-184, τ. 2, σσ. 487-488, ενώ τη νεότερη βιβλιογραφία την επεξεργάζεται ο G. L. Koniaris στα αντιρρητικά του άρθρα, όπου επιχειρεί να ανασκευάσει τις απόψεις των Solmsen, Lloyd-Jones, Nisetich και Willcock (βλ. παραπάνω σημ. 8 και «Again on Pindar's O 2. Major Points of Interpretation», *Ελληνικά* 47 (1997) 7-34). Ο B. Sandywell, *The Beginnings of European Theorizing. Reflexivity in the Archaic Age*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1996, σσ. 265 κ.ε., συζητά αναλυτικά το θέμα του θανάτου στον Πίνδαρο, αλλά δεν ερμηνεύει το εσχατολογικό τμήμα του δευτέρου Ολυμπιονίκου. Το ίδιο ισχύει και για το βιβλίο του I. Albinus, *The House of Hades. Studies in Ancient Greek Eschatology*, Aarhus 2000, σσ. 127 κ.ε. Άκρως υπαινικτικός είναι και ο Jan N. Bremmer, *The Rise and Fall of the Afterlife*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2002, σσ. 91, 171-172. Τέλος, ο R. G. Edmonds III, *Myths of the Underworld Journey. Plato, Aristophanes, and the «Orphic» Gold Tablets*, Cambridge 2004, σ. 56 σημ. 76 και σσ. 197, 200, λόγω του αντικειμένου του βιβλίου του αναφέρεται περιστασιακά στον δεύτερο Ολυμπιονικό του Πινδάρου.

11. Βλ. Lloyd-Jones, «Pindar and the afterlife», *The Academic Papers of Sir Hugh Lloyd-Jones*, τ. 1, Οξφόρδη 1990, σσ. 80-109, ιδιαίτερα σσ. 90 κ.ε.· Koniaris, ό.π., σ. 266 σημ. 73· M. M. Willcock, *Pindar Victory Odes*, Cambridge 1995, σ. 157, σχόλιο στους στ. 68-83, και I. G. Kalogerakos, *Seele und Unsterblichkeit. Untersuchungen zur Vorsokratik bis Empedokles*, Στουτγάρδη - Λυβία 1996, σσ. 14-15. Ο G. F. Gianotti, «Sull' Olimpica seconda di Pindaro», *RFIC* 99

εσχατολογία παρουσιάζει ομοιότητες με τις εσχατολογικές απόψεις του Ομήρου και του Ησιόδου και έως ποιον βαθμό έχει επηρεαστεί από αυτές;¹² Φιλοδοξία του παρόντος άρθρου δεν είναι να προσφέρει απάντηση σε αυτά τα ακανθώδη ερωτήματα. Ο στόχος του είναι πολύ πιο συγκεκριμένος και περιορισμένος: θα επιχειρήσει να παρακολουθήσει τη ροή της σκέψης του ποιητή στο εν λόγω τμήμα του επινίκου και να διευκρινίσει ορισμένα δύσκολα σημεία του κειμένου. Για τον σκοπό αυτόν παραθέτω το σχετικό κείμενο:¹³

- 56 *εἰ δέ νιν ἔχων τις οἶδεν τὸ μέλλον,
ὅτι θανόντων μὲν ἐν-
θάδ' αὐτίκ' ἀπάλαμνοι φρένες
ποινάς ἔτεισαν – τὰ δ' ἐν τᾷδε Διὸς ἀρχᾷ
ἀλιτρὰ κατὰ γᾶς δικάζει τις ἐχθρᾷ*
- 60 *λόγον φράσαις ἀνάγκη·

ἴσαις δὲ νύκτεσσιν αἰεῖ,
ἴσαις δ' ἀμέραις ἄλιον ἔχοντες, ἀπονέστερον
ἐσλοὶ δέκονται βίοτον, οὐ χθόνα τα-
ράσσοντες ἐν χερὸς ἀκμᾷ
οὐδὲ πόντιον ὕδωρ*
- 65 *κεινὰν παρὰ δίκαιταν, ἀλλὰ παρὰ μὲν τιμίους
θεῶν οἴτινες ἔχαιρον εὐορκίαις
ἄδακρυν νέμονται
αἰῶνα, τοὶ δ' ἀπροσόρατον ὀκχεόντι πόνον.

ὅσοι δ' ἐτόλμασαν ἐστρίς
ἐκατέρωθι μείναντες ἀπὸ πάμπαν ἀδίκως ἔχειν
70 ψυχάν, ἔτειλαν Διὸς ὁδὸν παρὰ Κρό-
νου τύρσιν· ἐνθα μακάρων
νᾶσον ὠκεανίδες
αὔραι περιπνέουσιν· ἄνθημα δὲ χρυσοῦ φλέγει,*

(1971) 26-52, πιστεύει ότι στο τμήμα αυτό της ωδής δεν γίνεται κανένας υπαινιγμός σε κάποια μυστηριακή διδασκαλία και ότι όλα τα μοτίβα εντάσσονται αβίαστα στο ποιητικό πρόγραμμα του Πινδάρου. Και ο Willcock, ό.π., σ. 158, δέχεται ότι το ενδιαφέρον του ποιητή είναι περισσότερο λογοτεχνικό παρά θρησκευολογικό. Πρβ. ήδη R. Hampe, «Zur eschatologie in Pindars zweiter olympischer Ode», στον τιμητικό τόμο για τον Otto Regenbogen, *Hermeneia*, Χαϊδελβέργη 1952, σσ. 46-65.

12. Βλ. R. Foss, *Die Aushildung der Jenseitsvorstellung bei den Griechen bis Platon*, διδ. διατρ., Κίελο 1994, σσ. 45 κ.ε.

13. Κατά την έκδοση των B. Snell και H. Machler, Λιψία 1980.

τὰ μὲν χερσόθεν ἀπ' ἀγλαῶν δενδρέων,
 ὕδωρ δ' ἄλλα φέρβει,
 ὄρμοισι τῶν χέρας ἀναπλέκοντι καὶ στεφάνους

- 75 βουλαῖς ἐν ὀρθαῖσι Ῥαδαμάνθους,
 ὃν πατήρ ἔχει μέγας ἐτοῖμον αὐτῷ πάρεδρον,
 πόσις ὁ πάντων Ῥέας
 ὑπέρτατον ἐχοίσας θρόνον.
 Πηλεὺς τε καὶ Κάδμος ἐν τοῖσιν ἀλέγονται·
 Ἀχιλλέα τ' ἔνεικ', ἐπεὶ Ζηνὸς ἦτορ
- 80 λιταῖς ἔπεισε, μάτηρ·

ὅς Ἴκτορα σφᾶλε, Τροίας
 ἄμαχον ἀστραβῆ κίονα, Κύκνον τε θανάτῳ πόρεν,
 Ἀοῦς τε παῖδ' Αἰθίοπα.

Το υπό εξέταση τμήμα της ωδῆς απαρτίζεται από τρεις ενότητες 5, 8 και 15 στίχων:¹⁴ η πρώτη αναφέρεται στις άνομες ψυχές εν γένει και την τιμωρία τους στον Κάτω κόσμο (στ. 56-60). Η δεύτερη πραγματεύεται ειδικότερα τη μεταθανάτια τύχη των ἐσλῶν (στ. 61-8), και η τρίτη αφορά τα νησιά των μακάρων για τα οποία προορίζονται μόνο ορισμένες εξααιρετικά δίκαιες ψυχές (στ. 69-83). Ἦδη ο πρώτος στίχος της πρώτης ενότητας παρουσιάζει προβλήματα, και συγκεκριμένα: (α) τι σημαίνει το επίθετο ἀπάλαμνος; (β) Πού αναφέρεται το τοπικό επίρρημα ἐνθάδ(ε); (γ) Γιατί ο ποιητής χρησιμοποιεί το χρονικό επίρρημα αὐτίκ(α);

(α) Ο Lloyd-Jones,¹⁵ τον οποίο ακολουθεί ο Willcock,¹⁶ εξέτασε αναλυτικά, ύστερα από τον van Leeuwen, όλες τις σχετικές μαρτυρίες και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ἀπάλαμνος μπορεί να σημαίνει μόνο «ανήμπορος», «αδύναμος» («feeble»). Κατά συνέπεια, οι ἀπάλαμνοι φρένες ισοδυναμούν με τα ἀμενηνὰ κάρηνα του Ομήρου (έτσι ήδη ο Mommsen, κατά τη μαρτυρία του van Leeuwen). Ωστόσο, ορθά ο Koniaris¹⁷ αντέτεινε ότι στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα η σημασία αυτή δεν υπηρετεί το αναμενόμενο νόημα. Το ποινὰς ἔτεισαν παραπέμπει με κάθε επιθυμητή σαφήνεια στη διάπραξη αδικημάτων που επισύρουν την τιμωρία. Κατά συνέπεια, το ἀπάλαμνος, σύνθετο από το στερητικό α- και το παλάμη («μηχανή, τέχνη, τέχνασμα»), δηλώνει τον μη υποτασσόμενο στην τέχνη,

14. Βλ. Koniaris, ό.π., σ. 263.

15. Ό.π., σσ. 85-86.

16. Ό.π., σ. 155, σχόλιο στους στ. 57-60.

17. Ό.π., σσ. 251 κ.ε.

τον αχειραγώγητο, τον απείθαρχο, και κατ' επέκταση τον μη συμμορφούμενο προς τις επιταγές της ηθικής, τον ένομο, τον κακό.¹⁸

(β) Το *ένθάδε*(ε) πρέπει να συναφθεί με το *άπάλαμνοι φρένες*,¹⁹ δηλώνει δηλαδή τις ψυχές που αδίκησαν στην επίγεια ζωή.²⁰

(γ) Τέλος, το *αὐτίκ(α)* μπορεί να γίνει κατανοητό αν αντιπαρατεθεί με το *έστρίς* παρακάτω. Οι κακοί τιμωρούνται αμέσως με την κάθοδό τους στον Άδη, ενώ οι δίκαιες ψυχές προορίζονται για μια ειδική χρονοβόρο διαδικασία. Έως εδώ δεν γίνεται λόγος ούτε για μετεμψύχωση ούτε διευκρινίζεται πόσο διαρκεί η έκτιση της ποινής των ένομων ψυχών. Η μόνη αντιστοιχία με τη συνέχεια του κειμένου αφορά τη μνεία των φριχτών βασανιστηρίων που υφίστανται οι επίορκοι και κατ' επέκταση οι άδικοι και ασεβείς εν γένει (στ. 67: *ἀπροσόρατον...πόνον*). Ύστερα από τις προηγούμενες επισημάνσεις θα αποδίδαμε τον επίμαχο στίχο ως εξής: «Από τους νεκρούς (η γενική θανόντων είναι μάλλον διαιρετική παρά κτητική) οι ψυχές των αδικών (όσο βρίσκονταν) πάνω στη γη τιμωρούνται αμέσως».²¹

18. Έτσι τα πινδαρικά λεξικά του Rumpel και του Slater. Για τις αρχαίες μαρτυρίες των λεξικογράφων βλ. P. Hummel, *L'épithète pindarique. Étude historique et philologique*, Βένη - Βερολίνο - Βρυξέλλες - Φραγκφούρτη - Νέα Υόρκη - Βιέννη 1999, σ. 526. Πρβ. αρχαία Σχόλια 105. Βλ. επίσης Μ. Νούσια, *Solone. Frammenti dell'opera poetica*, Μιλάνο 2001, σ. 317.

19. Έτσι τα αρχαία Σχόλια 105α. Για άλλες δυνατότητες, με τις οποίες δεν συμφωνώ, βλ. van Leeuwen ad l.

20. Ο Άδης, ως γνωστόν, χαρακτηρίζεται με το τοπικό επίρρημα εκεί, όπως, για παράδειγμα, στους *Βατράχους* 82 του Αριστοφάνη· βλ. και το παράλληλο από την πλατωνική *Πολιτεία* 330d.

21. Ο Lloyd-Jones, ό.π., σσ. 90 κ.ε., υποστηρίζει ότι δεν πρόκειται για τις άδικες ψυχές αλλά για την τιμωρία του ανθρωπίνου γένους στο σύνολό του με ποινή τον θάνατο. Σύμφωνα με μια ορφική θεογονία (βλ. M. L. West, *The Orphic Poems*, Οξφόρδη 1983, σσ. 140 κ.ε., και τώρα A. Markantonos, «Mystic Filters for Tragedy: Orphism and Euripides' *Rhesus*» *Αριάδνη* 10 (2004) 15-48, ιδ. 15-19, όπου και παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία) οι Τιτάνες διαμέλισαν τον Διώνσο, τον γιο της Περσεφόνης, και τον έφαγαν, και γλίτωσε μόνο η καρδιά του. Επειδή η ανθρώπινη φύση περιέχει τιτανικά στοιχεία, τιμωρείται με την κάθοδο στον Άδη (βλ. Kalogerakos, ό.π., σσ. 22 κ.ε., όπου και παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία). Ωστόσο, δεν υπάρχει στο ποίημα ο παραμικρός υπαινιγμός σε έναν αιτιολογικό μύθο έκπτωσης του ανθρώπου ή προπατορικού αμαρτήματος, και δεν συντρέχει κανένας απολύτως λόγος ούτε ενδεικνύεται από μεθοδολογική άποψη να δανειστούμε τον μύθο αυτόν από τους *θρήνοις* του Πινδάρου, όπου υπαινικτικά γίνεται λόγος για το παλιό πένθος της Περσεφόνης (απ. 133). Βέβαια, όταν στη συνέχεια της οδής ο Πίνδαρος τονίζει ότι μιλά σε όσους τον καταλαβαίνουν (στ. 85), ενδέχεται να υπαινίσσεται την ιστορία αυτή αλλά και οποιαδήποτε άλλη. Μια πρόσθετη δυσκολία προκύπτει από το γεγονός ότι οι στίχοι του Πινδάρου, κατά τη γνώμη του D. Loscalzo, *La parola inestinguibile. Studi sull'epimicio pindarico*, Ρώμη 2003, σσ. 23 κ.ε., δεν αναφέρονται σε κάποια θρησκευτική διδασκαλία αλλά στην ίδια την ποίηση του Θηβαίου λυρικού, κάτι που θεωρώ πολύ πιθανή ερμηνεία, οπότε αποκλείεται οποιαδήποτε παραπομπή σε μυστηριακά δόγματα. Εξάλλου, η εν λόγω ερμηνεία κατανοεί τον στίχο ως εξής: *φρένες θανόντων αὐτίκα ποινάς έτεισαν άπάλαμνοι γιγνώμεναι*, κάτι που προσκρούει σε συντακτικές δυσκολίες (βλ. τις ενστάσεις του Gerber, στον

Την ορθότητα της απόδοσης αυτής επιβεβαιώνει ο επόμενος στίχος που εισάγεται με το μόριο δ(έ) στη θέση του επεξηγηματικού γάρ.²² Τα αδικήματα (άλιτρά = ἀπάλαμνοι φρένες) στον Επάνω κόσμο (ἐν τῶδε Διὸς ἀρχᾷ²³ = ἐνθάδε) τα κρίνει κάτω από τη γη ένας αμείλικτος δικαστής²⁴ που εκδίδει την ετυμηγορία του με αδήριτη ανάγκη. Εδώ ολοκληρώνεται η πρώτη ενότητα η οποία αρχίζει με το εἰ δέ νιν ἔχων τις οἶδεν τὸ μέλλον.²⁵ Η δεύτερη ενότητα αφορά τους ἐσλοὺς και υποδιαιρείται σε δύο τμήματα που διακρίνονται μεταξύ τους με το αντιθετικό ἀλλά.²⁶ Το πρώτο μέρος αναφέρεται, κατά την κυρίαρχη άποψη, στη ζωή των ἐσλῶν στον Άδη, άποψη που πιστεύω ότι δεν βρίσκει έρεισμα στο πινδαρικό κείμενο. Η ενδεχόμενη αποδοχή της προκαλεί δύο αναπόφευκτα ερωτήματα: (1) Αν το ἴσαις δὲ νύκτεσσιν αἰεὶ / ἴσαις δ' ἀμέραις αναφέρεται στην αιώνια ισημερία μες στην οποία διάγουν οι ενάρετοι νεκροί, αναρωτιέται κανείς γιατί αυτό το προνόμιο – αν τελικά πρόκειται για προνόμιο – δεν το καρπώνονται και οι κάτοικοι των νησιῶν των μακάρων;²⁷ Στην αρχή της πέμπτης οδυσσειακής ραψωδίας η Ηώς προβάλλει για να φωτίσει εξίσου θνητούς και αθανάτους, δηλαδή άνθρωποι και θεοί δεν διαφοροποιούνται ως προς το σημείο αυτό. Γιατί άραγε θα έπρεπε οι

Lloyd-Jones, ό.π., σ. 103, και του Koniaris σ. 248 σημ. 27 και σ. 252). Τις απόψεις του Lloyd-Jones υιοθέτησε πλήρως ο F. Nisetich, *Pindar and Homer*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1989, σσ. 50 κ.ε.

22. Έτσι ήδη τα αρχαία Σχόλια 106a. Βλ. και J. D. Denniston, *Greek Particles*, Οξφόρδη 1954, σσ. 169-70.

23. Το Διὸς ἀρχᾷ είναι η κοσμική φάση της βασιλείας του Δία που διαδέχθηκε τον Ουρανό και τον Κρόνο στη διακυβέρνηση του σύμπαντος. Πράγματι, ο Δίας του Πινδάρου θυμίζει τον Δία του αισχύλειου *Αγαμέμνονα* (174-8) που θεσπίζει για τους θνητούς απαράβατους νόμους, όπως το περίφημο *πάθει μάθος*. Σε αυτό το δικαίωκο καθεστώς οπάγονται οι άνθρωποι του Ολυμπιονίκου μας, και υπό αυτήν την έννοια το ἐν τῶδε Διὸς ἀρχᾷ μπορεί να αναφέρεται στις πράξεις των ζωντανών, όπως πρότεναν ορθά ήδη τα αρχαία Σχόλια 106a, b, c και μεταξύ άλλων, ο van Leeuwen και ο Koniaris σ. 248. Ο Lloyd-Jones, ό.π., σ. 86, θυμίζει ότι υπάρχει και ο Δίας του Κάτω κόσμου, αλλά η παρουσία του εδώ, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι λειτουργική.

24. Δεν πιστεύω ότι έχει ιδιαίτερο νόημα να ταιτίζουμε τον δικαστή. Τα αρχαία Σχόλια (107, 108e) κάνουν λόγο για έναν δαίμονα με το όνομα Άνάγκη. Ο Hartung στην έκδοσή του (1855) προτείνει να διαμορφώσουμε, με βάση το αρχαίο Σχόλιο, το κείμενο ως εξής: δικάζει τις ἐχθρὰ / λόγον φράσσασι Άνάγκα. Η διευκρίνιση ότι υπάρχει δικαστήριο στον Κάτω κόσμο είναι απαραίτητη, γιατί διαφορετικά θα έμενε ασαφές ποιες επιβάλλει τις ποινές και πού. Βλ. και U. von Wilamowitz, *Pindaros*, Βερολίνο 1922, σ. 249.

25. Αυτή η υποθετική πρόταση παρουσιάζει έλλειψη της απόδοσης. Τα αρχαία Σχόλια 102d τη συμπληρώνουν ως εξής: οὐκ ἂν αὐτῶ εἰς ἀδικίαν ἐχρήσατο. Κατά τον Koniaris, ό.π., σ. 15, η έλλειψη απόδοσης οφείλεται στο χρησμικό ύφος του Πινδάρου.

26. Στίζω με άνω στιγμή πριν από το ἀλλά, για να διαχωρίσω με σαφήνεια τις δύο υποενότητες, και όχι με κόμμα, όπως πράττουν οι Snell-Machler και ο W. Race (Loeb Classical Library).

27. Την απορία αυτή διατυπώνει και ο Foss, ό.π., σ. 53, εκφράζοντας την αμηχανία του.

ενάρτετοι νεκροί να διαφοροποιηθούν; Το απ. 129, άλλωστε, μας πληροφορεί ότι, όταν στη γη επικρατεί σκοτάδι, ο ήλιος λάμπει στο βασίλειο των νεκρών. Στη γη όμως η ισημερία είναι ένα φυσικό φαινόμενο που συμβαίνει σε τακτά χρονικά διαστήματα, κάτι που αντίκειται στην υποτιθέμενη αιώνια ισημερία, γιατί έτσι θα διαταρασσόταν η αντιστοιχία στο ημερονύκτιο του Επάνω και του Κάτω κόσμου.²⁸ (2) Η καλλιέργεια της γης και ο διάπλους της θάλασσας γιατί άραγε αποτελούν βασανιστικές εμπειρίες, τις οποίες δεν υφίστανται οι ευγενείς; Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για αντιπροσωπευτικά βιοποριστικά επαγγέλματα της επίγειας ζωής (γεωργία, ναυτιλία),²⁹ που οι ευγενείς λόγω της κοινωνικής τους θέσης και της οικονομικής τους κατάστασης δεν χρειάζεται να ασκήσουν ποτέ.³⁰ Επιπλέον, οι λέξεις *βίοτον* και *δίαιταν* φαίνεται λογικότερο να παραπέμπουν στην επίγεια ζωή παρά στη μεταθανάτια. Οι δυσκολίες αυτές αντιμετωπίζονται διαμιάς, αν δεχτούμε ότι οι ευγενείς πάνω στη γη διάγουν μια ζωή με λιγότερο κόπο. Στο σημείο αυτό ανακύπτει το εξής κρίσιμο ερώτημα: ποιος είναι ο δεύτερος όρος σύγκρισης που υποκρύπτει ο συγκριτικός *ἀπονέστερον*; Πιστεύω ότι η σύγκριση είναι διττή: αφενός αφορά τον απλό λαό που για λόγους επιβίωσης ρίχνεται στη βιοπάλη και αφετέρου τους ίδιους τους ευγενείς. Οι τελευταίοι είναι απαλλαγμένοι από τον βιοπορισμό, χωρίς αυτό σημαίνει ότι γνωρίζουν την απόλυτη ευτυχία, καθώς όχι σπάνια δυστυχούν. Ο Πίνδαρος παρέθεσε προηγουμένως τη σκληρή μοίρα που έπληξε διάφορα μυθικά πρόσωπα.³¹ Θα πρέπει, συνεπώς, να αναζητήσουμε κάποια άλλη ερμη-

28. Για την ισημερία βλ. L. Woodbury, «Equinox at Acragas: Pindar, *Ol.* 2. 61-62», *TAPA* 97 (1966) 597-616, ιδ. 608, σημ. 26. Η άποψη ότι ο ποιητής υπονοεί την εαρινή ισημερία δεν γίνεται άνευ ετέρου αποδεκτή, όπως δέχονται ο Gianotti, ό.π., σσ. 40-41, καθώς και ο Willcock, ό.π., σ. 156, σχόλιο στους στ. 61 κ.ε., γιατί υπάρχει και η φθινοπωρινή ισημερία. Το κείμενο παραμένει ασαφές ως προς αυτό το σημείο.

29. Βλ. ιδιαίτερα Θέογγη 179-80 *W*², *χρή γὰρ ὁμῶς ἐπὶ γῆν τε καὶ εὐρέα νῶτα θαλάσσης / δίζησθαι χαλεπῆς Κύρνε λύσιν πενήης*.

30. Ο Koniaris, ό.π., σσ. 26-27, αποδίδει τις γεωργικές και τις ναυτικές ενασχολήσεις στους ἑσλους αλλά η φτωχική ζωή δεν εναρμονίζεται με τη ζωή των ευγενών, κάτι που σημαίνει ότι θα πρέπει να αποσυνδέσουμε τις ασχολίες αυτές από την αριστοκρατική τάξη που διακρίνεται για τον πλούτο της για τον οποίο άλλωστε ο ποιητής έκανε λόγο αμέσως πιο πάνω. Η άποψη του Koniaris ότι ο ποιητής επιχειρεί να παρουσιάσει δυσάρεστη την επίγεια ζωή και ελκυστική τη μεταθανάτια δεν βρίσκει έρεισμα στο πινδαρικό κείμενο. Επιπλέον, θα παρατηρούσαμε ότι ο θάνατος με την ισοπεδωτική του δικαιοσύνη δεν υπολογίζει φίλο, ηλικία, κοινωνική και οικονομική επιφάνεια (βλ. Νεμ. 7. 19-20: *ἀφνεός πενήρως τε θανάτου παρά σῶμα νέονται*).

31. Ο Koniaris, ό.π., σσ. 26-27, πιστεύει, επικαλούμενος το απ. 129, ότι ο μόχθος των ευγενών έγκειται στην αθλητική καταπόνηση ή τη διανοητική προσπάθεια στα επιτραπέζια παιχνίδια του άλλου κόσμου, αλλά η άποψή του δεν ευσταθεί, γιατί ο ποιητής προσδιορίζει επακριβώς στο κείμενό του ποιους (χειρωνακτικούς, πρβ. *ἐν χειρὸς ἄκμῃ*) μόχθους αποφεύγουν οι ευγενείς.

νεία του πρώτου μέρους της δεύτερης ενότητας. Κατά τη γνώμη μου το ἄλιον ἔχοντες ισοδυναμεί με το φῶς ἡλίου ὀρώντες, δηλώνει δηλαδή τους ζώντες. Η λεκτική παραλλαγή κρίθηκε αναγκαία από τον ποιητή για λόγους υφολογικής ποικιλίας, επειδή αμέσως παρακάτω, στην κύρια πρόταση, υπάρχει η λέξη βίοντον.

Αν δεχτούμε αυτή τη λύση, τότε το ἴσαις δὲ νύκτεσσιν και ἴσαις δ' ἀμέραις δεν αναφέρεται σε κάποια ισημερία³² αλλά στον ἴσο αριθμό ημερών και νυκτών στον οποίο ο άνθρωπος έχει μοιρασμένη τη ζωή του. Επίρρωση της ερμηνείας αυτής προσφέρει το χωρίο από τον λόγο της Ιοκάστης στις Φοίνισσες του Ευριπίδη (στ. 541 κ.ε.): καὶ γὰρ μέτρ' ἀνθρώποισι καὶ μέρη σταθμῶν / Ἰσότης ἔταξε κἀριθμὸν διώρισεν, / νυκτός τ' ἀφεγγές βλέφαρον ἡλίου τε φῶς / ἴσον βαδίζειν τὸν ἐνιαύσιον κύκλον, / κοῦδέτερον αὐτῶν φθόνον ἔχει νικώμενον.³³ Το επιχείρημα της μητέρας των δύο αντίπαλων αδερφῶν αντλείται από τη φύση: ὅπως το ἔτος είναι μοιρασμένο σε ἴσες ημέρες και ἴσες νύχτες, ἔτσι και οι γιοι της πρέπει να μοιραστούν την εξουσία στη Θήβα. Αν αναλογιστούμε ότι η ζωή του ανθρώπου δεν είναι τίποτε ἄλλο παρά το ἄθροισμα των ετών που του μέλλεται να ζήσει, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η ζωή του είναι πράγματι μοιρασμένη σε ἴσο αριθμὸ ημερονυκτίων.³⁴ Ο λόγος που αναφέρεται το ημερονύκτιο και όχι κάποιο ἄλλο χρονικὸ διάστημα είναι ότι μονάδα μέτρησης της ανθρώπινης ζωής είναι η ημέρα,³⁵ η οποία, ὅπως ο ποιητής υπογράμμισε παραπάνω, δεν είναι βέβαιο ότι θα καταλήξει με αλώβητη την ανθρώπινη ευτυχία. Ακόμη πιο εύγλωττο είναι το χωρίο από την αρχή του ἔκτου Νεμεονίου (στ. 6), όπου τονίζεται ότι η μοίρα του ανθρώπου διαρκῶς μεταβάλλεται ἀνάλογα με το ημερονύκτιο και ακριβῶς ἐδῶ ἐγκείται η ουσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στους ανθρώπους και τους θεούς που γεύονται την αἰώνια και ἀμετάβλητη μακαριότητα.³⁶

32. Ο Lloyd-Jones, ὁ.π., σ. 86, αναγνώρισε τη δυσκολία και μετέφρασε τον επίμαχο στίχο ως εξής: «with equal nights like ours and having the sun for equal days», μετάφραση που δεν αντιστοιχεί στο αρχαίο κείμενο. Πρβ. Wilamowitz, ὁ.π., σ. 249, σμ. 1.

33. Πρβ. το σχετικὸ σχόλιο του D. J. Mastrorarde, *Euripides Phoenissae*, Κέμπριτζ 1994.

34. Ο Woodbury, ὁ.π., συνδέει το θέμα της ισότητας με τη δικαιοσύνη και τη μακαριότητα, αλλά ο συσχετισμός με το χωρίο μας δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, ούτε ἀμεσος ούτε υποχρεωτικός. Πράγματι, η ἰσονομία είναι ἀριστος πολιτικός θεσμός, και η ἰσόρροπη κατανομή των χιμῶν στο ἀνθρώπινο σῶμα εξασφαλίζει την υγεία. Επίσης, το εὐκρατο κλίμα προσφέρει στον ἄνθρωπο, ἐξαιτίας της ηπιότητάς του, ἰδανικές καιρικές συνθήκες. Πῶς ἄμως σχετίζονται ὅλα αυτά με την κατάσταση των ευσεβῶν νεκρῶν στον ἄλλον κόσμο, και ποιο κέρδος αποκομίζουν οι ἐνάρετοι ἀπὸ αὐτὸ το φυσικὸ φαινόμενο; Πάντως η ἐπανάληψη του ἴσαις εἰνοεὶ την ἀπόδοση: «τόσες νύχτες ὅσες και ἡμέρες».

35. Πρβ. Woodbury, ὁ.π., σ. 603.

36. Δεν πιστεύω ότι το αἰεὶ μπορεί να συναφθεῖ με το ἄλιον ἔχοντες, ὥστε να ἔχουμε ἀναφορά στο ἀνέσπερο φως που λάμπει στο βασίλειο των νεκρῶν. Είναι ἀλήθεια ότι στο

Με το αντιθετικό αλλά μεταβαίνουμε στον Άδη (παρά μὲν τιμίους / θεῶν),³⁷ όπου οι ευσεβείς (όσοι τήρησαν τον όρκο τους³⁸) αποκτούν τη μόνιμη, και όχι την υπό διαρκή αναθεώρηση επίγεια ευτυχία (ἄδα-κρυν...αἰῶνα).³⁹ Αν όμως όσο ζούσαν παρέβησαν τον όρκο τους, τότε ακόμη και οι ευγενείς τιμωρούνται με φριχτά βασανιστήρια (ἀπροσόρα-τον...πόνον⁴⁰), καθώς υπάγονται στη γενική κατηγορία των ἀπαλάμνων φρενῶν της πρώτης ενότητας.

Ο Πίνδαρος τόνισε λίγο νωρίτερα ότι ο πλούτος που συνοδεύεται από αρετές δεν οδηγεί απαραίτητα σε ευτυχισμένη ζωή, γιατί οι φιλοδοξίες των ευγενῶν δεν εκπληρώνονται πάντοτε, και παρατηρούνται στη ζωή τους διακυμάνσεις (στ. 53, τῶν τε καὶ τῶν).⁴¹ Μόνιμη και απαρασάλευτη ευτυχία μπορεί να επιτευχθεί μόνο στον άλλον κόσμο, με απαραίτητη προϋπόθεση μια δίκαιη ζωή πάνω στη γη. Αν η πρόταση αυτή ευσταθεί, τότε δεν υπάρχει ένας κατώτερος παράδεισος στον Κάτω κόσμο⁴² και ένας ανώτερος, τα νησιά των μακάρων, αλλά οι ενάρτεροι (ἐσλοὶ) ζουν απλώς ευτυχισμένοι στον Άδη, χωρίς άλλες λεπτομέρειες εκ μέρους του ποιητή οι οποίες να συγκροτούν έναν παράδεισο του τύπου του απ. 129, ενώ μερικοί από αυτούς θα αξιωθούν τα νησιά των μακάρων, αφού υποβληθούν στη δοκιμασία της μετενσάρκωσης. Στην τελευταία περίπτωση έχουμε αναλυτική περιγραφή του εκπάγλου κάλλους του εκτός Άδη τόπου στον οποίο θα ζήσουν αυτές οι εξαιρετικές ψυχές.

Συνοψίζουμε: Η προηγούμενη συζήτηση περιορίστηκε στις δύο από τις τρεις ενότητες στις οποίες επιμερίζεται το εσχατολογικό τμήμα του

απ. 130 γίνεται λόγος για το πυκνό σκότος μες στο οποίο ζουν οι αμαρτωλοί. Εδώ όμως δεν υπάρχει παραπομπή σε κάτι παρόμοιο. Είναι επίσης απίθανο ότι το φως αυτό ταυτίζεται με τη λάμψη του χρυσοῦ των κλωσίων ευγενῶν, όπως πιστεύει ο J. Bollack, «L'or des rois: Le mythe de la deuxième Olympique», *RPh* 37 (1963) 234-54, την αρετική ερμηνεία του οποίου ορθά απορρίπτει ο Woodbury, *ό.π.*, σ. 601, σημ. 5.

37. Πρβ. και τα αρχαία Σχόλια 117b.

38. Για τον όρκο βλ. ενδεικτικά J. Plescia, *The Oath and Perjury in Ancient Greece*, Tallahassee 1970, καθώς και N. J. Richardson, *The Homeric Hymn to Demeter*, Οξφόρδη 1974, σχόλιο στον στ. 259.

39. Για τη λέξη αἰών βλ. το σχόλιο των H. Friis Johansen - E. W. Whittle, *The Suppliants*, Κοπεγχάγη 1980, στον στ. 46, σσ. 45-46. Θυμίζω ότι και η Άλκηστη, η υποδειγματική σύζυγος του Αδμήτου, στο ομώνυμο δράμα του Ευριπίδη, πιστεύεται ότι θα κατοικήσει στον Άδη δίπλα στην Περσεφόνη: "Αἶδου νόμφη παρεδρεύεις (στ. 746).

40. Η λέξη πόνος στον Πίνδαρο δηλώνει στην πλειονότητα των περιπτώσεων την αθλητική καταπόνηση, τον σωματικό κόματο. Βλ. σχετικά I. I. Pfeiffer, *Three Aeginetan Odes of Pindar. A Commentary on Nemean V, III, & Pythian VIII*, Leiden - Βοστώνη - Κολονία 1999, σ. 227, και A. Palaiogeorgou, «Athletic Ponos in Pindar», *Δωδώνη* 30 (2001) 205-216. Δικαιούμαστε να υποθέσουμε, πιστεύω, ότι η επιλογή της λέξης εδώ είναι συνειδητή και παραπέμπει στο ἀπονέστερον του στ. 62.

41. Πρβ. και τα αρχαία Σχόλια 96c.

42. Έτσι ο Foss, *ό.π.*, σσ. 51 κ.ε., και ο Koniaris, σ. 24 σημ. 24 και σ. 28.

δεύτερου Ολυμπιονίκου. Η πρώτη ενότητα είναι αφιερωμένη στις άδικες ψυχές εν γένει, οι οποίες θα δικαστούν στον Άδη και θα τιμωρηθούν αμέσως. Εδώ δεν διαπιστώνεται επίδραση κάποιας συγκεκριμένης ορφικής διδασκαλίας παρά την αντίθετη άποψη του Lloyd-Jones. Η δεύτερη ενότητα, που υποδιαιρείται σε δύο υποενότητες διακρινόμενες από το αντιθετικό αλλά, ασχολείται ειδικότερα με την τύχη των ευγενών. Η πρώτη υποενότητα δεν αφορά, όπως πιστεύει η κυρίαρχη ερμηνεία του χωρίου, τη μεταθανάτια ζωή των ευγενών σε έναν παράδεισο με ήλιο και αιώνια ισημερία αλλά την επίγεια ζωή τους, που είναι απαλλαγμένη από πειστικές βιοτικές μέριμνες. Στον άλλο κόσμο όμως, αν δεν υπήρξαν ευσεβείς, θα τιμωρηθούν σκληρά, υπαγόμενοι σε όσα προβλέπονται για τις άνομες ψυχές εν γένει. Αν, αντίθετα, δεν ασέβησαν, θα γνωρίσουν την απαρασάλευτη ευτυχία. Απομένει, ωστόσο, η ερμηνεία της τρίτης ενότητας, η οποία παρουσιάζει ακανθώδη προβλήματα που δεν είναι δυνατό να συζητηθούν στο πλαίσιο της εργασίας αυτής.⁴³

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

43. Τα χωρία που σχετίζονται με τον παραδείσιο τόπο τα συγκεντρώνει ο A. Dieterich, *Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse*, Λυβία - Βερολίνο ²1913, σσ. 19 κ.ε.